

С. А. Горбаненко, Ю. І. Толкачов

ЗЕРНО З МЕДЖИБОЖА

Подано палеоетноботанічні матеріали з розкопок Меджибожа. За результатами ідентифікаційного аналізу встановлено, що обгорілі зерна переважно належать житю. Проаналізовано роль цього злаку, запропоновано ймовірні місця, де могли бути житні поля неподалік місця знахідки.

Ключові слова: Меджибіж, давньоруський період, литовсько-польська доба, жито.

ВСТУП

Меджибізький замок знаходиться в смт Меджибіж Летичівського р-ну Хмельницької обл., у верхів'ях р. Південний Буг, де в нього впадає р. Бужок, звідки й походить його назва (рис. 1). Уперше замок згадано в Іпатіївському літописі під 1146—1148 рр., коли київський князь Ізяслав Мстиславич передав у власність Святославу Всеволодовичу п'ять міст, серед яких і «Межибоже». Меджибіж входив до складу Володимиро-Галицького князівства, що включало Західне Поділля (Лопушинська 1966).

Археологічне дослідження Меджибожа започаткував у 1960-х рр. директор місцевого музею, краєзнавець М. Й. Ягодзинський. Зокрема, на початку 1970-х рр. під його керівництвом було закладено кілька розвідкових шурфів у районі подвір'я, відкритого після вирівнювання площадки, де був виявлений досить щільний шар матеріалів давньоруського часу (Ягодзинський 1971). Масштабні й систематичні архітектурно-археологічні дослідження на території Меджибізького замку розпочалися в середині 1980-х рр. У 1985—1988 рр. розкопки провадили співробітники Інституту «Укрпроектреставрація» під керівництвом О. Б. Авагяна, з 1989 р. — під керівництвом Ю. І. Толкачова.

© С. А. ГОРБАНЕНКО, Ю. І. ТОЛКАЧОВ, 2019

Археологічні матеріали переважно репрезентують епоху Київської Русі, литовсько-польську добу та пізні середньовіччя; трапляються також крем'яні знаряддя, фрагменти кераміки трипільської та чорноліської культур (детально про історію фортеці, а також археологічні дослідження її див.: Толкачов 2010). На 2015 р. на території замку було закладено 12 розкопів і 16 шурфів загальною площею понад 1000 м².

Перші палеоетноботанічні матеріали були отримані ще у 1991 р. у ході дослідження середньовічного цвинтаря (рис. 1: 3), що знаходиться на захід від давньоруського рову, що прилягає з півночі до стіни замкової церкви. При зачистці шару на кв. Е—Ж/4 виявлено лінзу попелу впереміш з обпаленою глиною та слідами пожежі на глибині 1,7—1,8 м від рівня сучасної поверхні, а нижче залягання кістяків середньовічного могильника — обгорілі зерна. Матеріал передали на аналіз Г. О. Пашкевич (Толкачев, Склярський 1991). У 2015 р. перепалене збіжжя також було виявлене у кв. У/3 на розкопі XII на глибині 1,0—1,2 м від рівня денної поверхні поряд з плахами дерев'яної господарської споруди (рис. 1: 3). Цей матеріал зберігається у фондах Державного історико-культурного заповідника «Меджибізька фортеця».

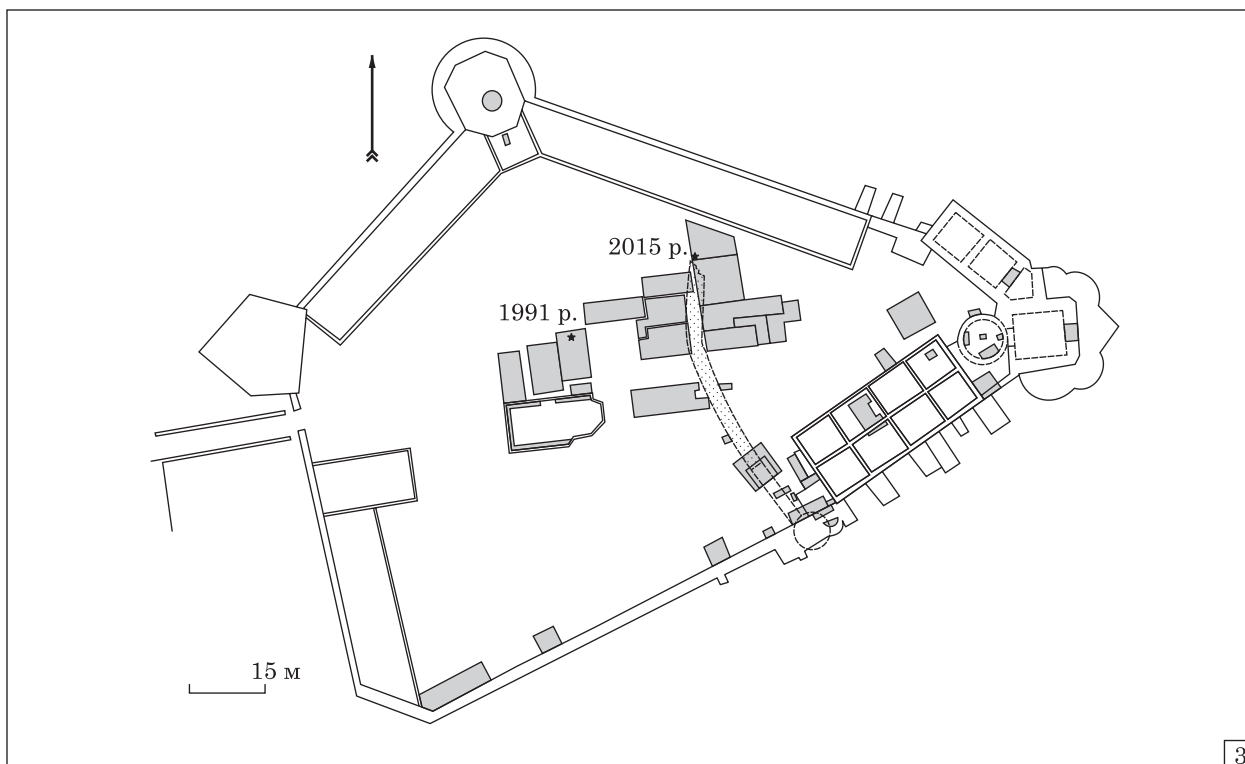
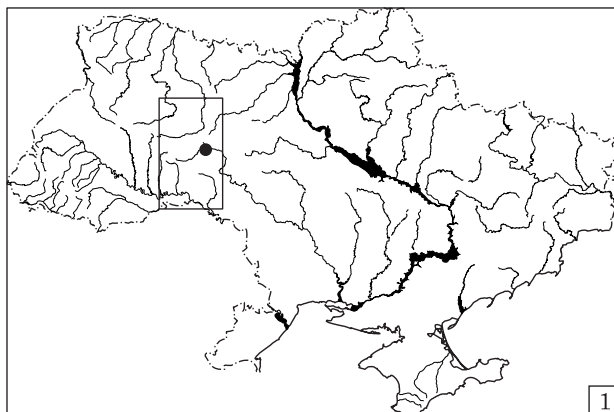
Обставини знахідки 1991 р. навели дослідника на думку про її належність до давньоруського часу, можливо XIII ст. (Толкачев 2010, с. 83). Матеріали 2013 р. датовано литовсько-польським періодом (Толкачев, Погорілець, Радченко 2013). Аналогічним чином інтерпретовано й матеріали 2015 р., оскільки обставини їх знахідки (стратиграфія залягання) — аналогічні (усне повідомлення). Конкретно матеріали литовсько-польського часу з Меджибізької фортеці датовано XIV—XVI ст.

У 2015 р. на аналіз було передано палеоетноботанічні матеріали, отримані у ході археологічних досліджень Меджибізької фортеці 2013 р. Загалом для такого пізнього періоду досі є лише одиничні визначення палеоетноботанічних матеріалів (див., напр.: Янушевич 1976; 1986; Горбаненко 2014d; Пуголюк та ін. 2015, с. 116—119). Зважаючи на це, вважаємо, що введення до наукового обігу нових даних цього часу є актуальним.

МАТЕРІАЛИ Й МЕТОДИ

На аналіз надано близько 30 мл обгорілого зерна. Стан збереженості матеріалу, за 5-бальною шкалою (Лебедева 2007; 2008) цілком можна оцінити у 5 балів. Визначення здійснено через порівняння матеріалу з раніше визначе-

Рис. 1. Меджибізька фортеця: 1 — на карті України; 2 — Хмельницької обл.; 3 — місце взяття проб зернівок; сірим кольором вказано досліджені ділянки

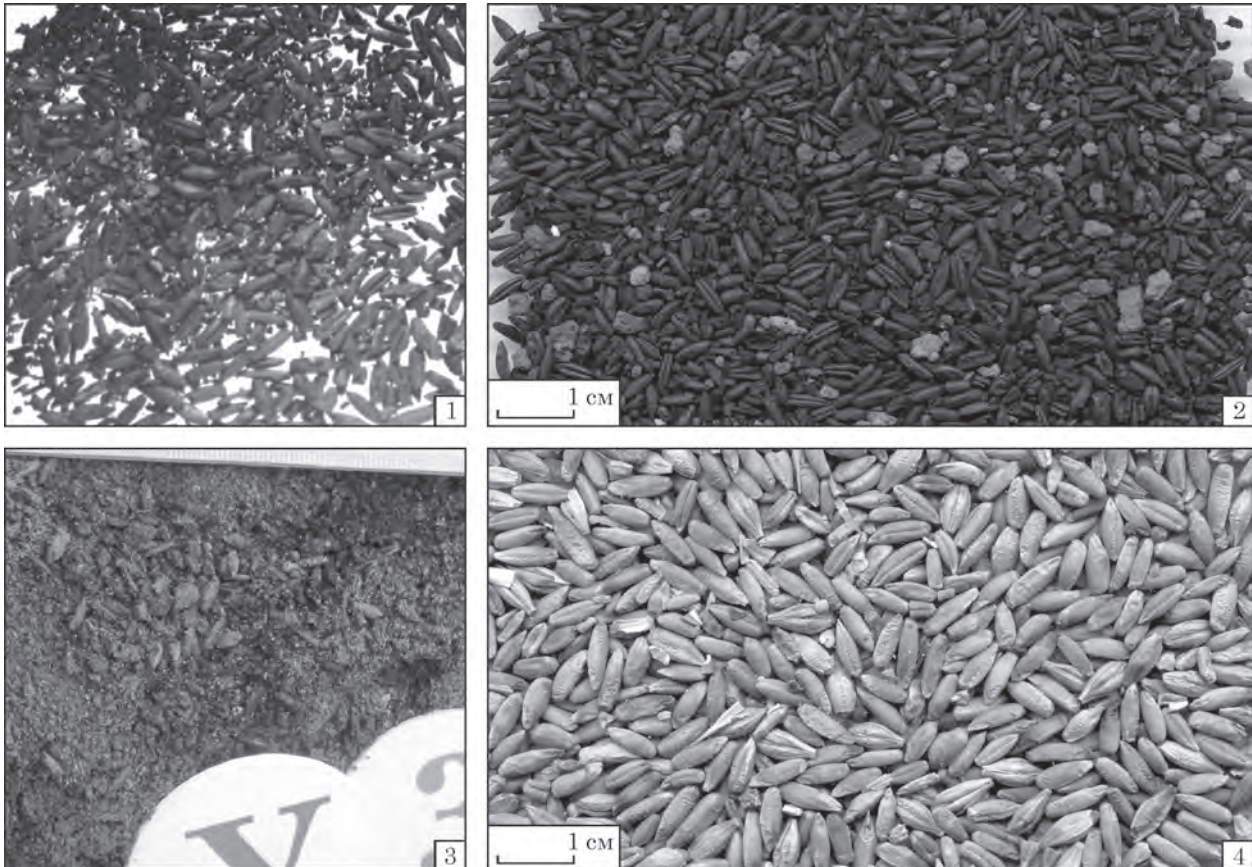

Рис. 2. Жито (*Secale cereale*) з досліджень Меджибізької фортеці литовсько-польської доби: 1 — розкопки 1991 р.; 2 — загальний вигляд проби 2015 р.; 3 — вигляд зернівок жита в момент вияву, 2015 р.; 4 — сучасні зернівки

ними аналогічними зразками, широким колом публікацій на цю тему. Зернівки й насіння бур'янів визначено за атласом-визначником бур'янів (Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

Проба практично повністю складалася з карбонізованих зернівок жита (*Secale cereale*) з незначними домішками зернівок інших культурних рослин, а також бур'янів (рис. 2: 2). За приблизними підрахунками (проведено за перерахунком 5 мл), до проби входить 1800—2000 зернівок.

Добре збереження матеріалу (не віцїлили лише зародки; фактично зерна лише обпалені, але не обвуглилися й не змінили форму й пропорції) уможливило вимірювання основних параметрів зернівок. Слід зауважити, що

зерно несортване: трапляються екземпляри різних розмірів, зокрема й надзвичайно малі. За вимірами десяти зернівок, середні розміри екземплярів становлять: ширина (*B*) — 1,7 мм; довжина (*L*) — 6,0 мм; відношення довжини до ширини (*B/L*) — 3,55 (таблиця). Такі показники є цілком зіставні з отриманими раніше за обвугленими матеріалами (див., напр.: Янушевич 1976, с. 137, 139; 1986, с. 25, 56; ін.), однак дещо менші за сучасні (рис. 2: 4). Частково, показники співвідношення *B/L* навіть більші, себто зернівки з Меджибожа мають видовженіші пропорції. Втім, не виключено, що це пов'язано зі спотвореннями цитованих матеріалів, сильнішими, ніж у разі з матеріалами з Меджибожа. Зауважимо також, що матеріали 1991 р.,

Розміри зернівок культурних рослин з Меджибізької фортеці

Назва	Розміри, мм		Індекс <i>L/B</i>
	Ширина, <i>B</i>	Довжина, <i>L</i>	
Жито *	1,7 (1,3—2,1)	6,0 (5,3—7,1)	3,55 (3,1—4,2)
Ячмінь півчастий	3,0; 3,0; 2,3	5,6; 5,9; 5,8	1,87; 1,97; 2,52
Пшениця двозернянка	3,3; 2,9	5,8; 5,3	1,8
Пшениці м'які голозерні	3,5	4,6	1,3

* Подано середні розміри зернівок; у дужках — варіабельність зернівок.

визначені Г.О. Пашкевич (1991а), також складаються переважно з зернівок жита (рис. 2: 1). Аналогічні зернівки жита виявлено й улітку 2015 р. (рис. 2: 3).

З-поміж збіжжя жита виявлено одиничні екземпляри зернівок інших культурних злакових рослин. Це ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*), 5 екз., зокрема дві цілі зернівки (рис. 3: 1, 2) і 3 фрагменти, пошкоджені один уздовж (рис. 3: 3) і два впоперек (рис. 3: 4, 5); пшениця двозернянка (*Triticum dicoscon*) 2 екз. (рис. 3: 6, 7); пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l. ¹) 1 екз. (рис. 3: 8). Їхні розміри (див. таблицю) також цілком зіставні з широким колом публікацій (див., напр.: Янушевич 1976; 1986; ін.).

Ріжок пурпуровий (*Claviceps purpurea*), виявлений у 1991 р. (Пашкевич 1991а), є грибок-паразитом понад 100 культурних і дикорослих злаків.

У незначній кількості також виявлено зернівки й насіння бур'янів трьох видів: 19 горішків в'юнка (гірчак березкоподібний, гречка витка березкоподібна, березка польова — *Polygonum convolvulus* ²; рис. 4: 1); 11 зернівок стоколосу (стоколос житній, бромус житній, житняк, мітлиця — *Bromus* sp.; рис. 4: 2); 7 зернівок підмаренника чіпкого (*Galium aparine*; рис. 4: 3). Завважимо, що перші два також було визначено у пробі 1991 р. (Пашкевич 1991а).

1. S. l. = sensu lato = у широкому розумінні. Донедавна вчені намагалися визначати пшениці м'які голозерні до виду (*Triticum compactum*, *T. aestivum*, перехідна форма *T. aestivo-compactum*). Однак, зважаючи на схожість означених зернівок, тим паче — після деформацій у ході археологізації, усі види пшениць м'яких голозерних було об'єднано в одну групу.
2. За визначенням Г. О. Пашкевич, у 1991 р. було виявлено щавель, що, як і березка, належить до родини гречкових. Однак за вимірами, з проби 2015 р. походять саме горішки березки, що мають подібну форму, але майже вдвічі більші.

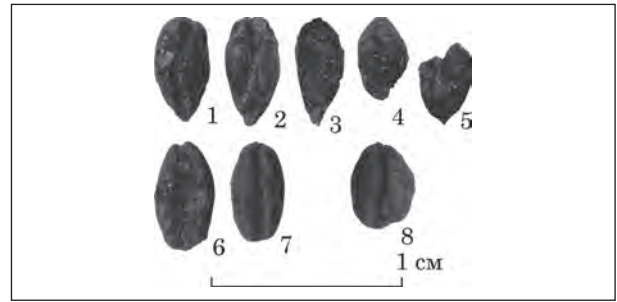

Рис. 3. Зернівки інших культурних рослин: 1—5 — ячмінь плівчастий (*Hordeum vulgare*); 6, 7 — пшениця двозернянка (*Triticum dicoscon*); 8 — пшениці м'які голозерні (*Triticum aestivum* s. l.)

Названі бур'яни у значній кількості є антропогеновими показниками (антропохори; бур'яни, супутні життєдіяльності людини); також вони є супутніми бур'янами культурних зернових рослин. Березка польова — багаторічна рослина, росте на полях (а також у садах, на городах, біля жител, уздовж шляхів), це — яскраво виражений антропохор. Перевагу віддає посушливим місцям. Ареал поширення включає також лісостепову зону (в якій знаходиться Меджибіж), віддає перевагу суглинистим родючим ґрунтам. Стоколос — це озима рослина, сходи якої з'являються переважно в серпні—вересні і добре перезимовують; може сходити також у березні—квітні. Засмічує посіви озимого жита і пшениці, росте також уздовж доріг і лісостуг. Поширений на Поліссі й у Лісостепу, в степовій зоні трапляється в зволжених місцях по долинах річок; невибагливий до ґрунтів. Підмаренник чіпкий — це однорічна зимуюча рослина, що росте на полях (а також пасовищах, у садах, на городах, уздовж доріг — в антропогеновому середовищі; в лісах, лісопосадках і на луках — у природних умовах), засмічуючи посіви. Сходи з'являються навесні у березні—травні, а також в літньо-осінній період у серпні—вересні; теж нормально перезимовують. Ареал поширення включає також лісостепову зону; віддає пере-

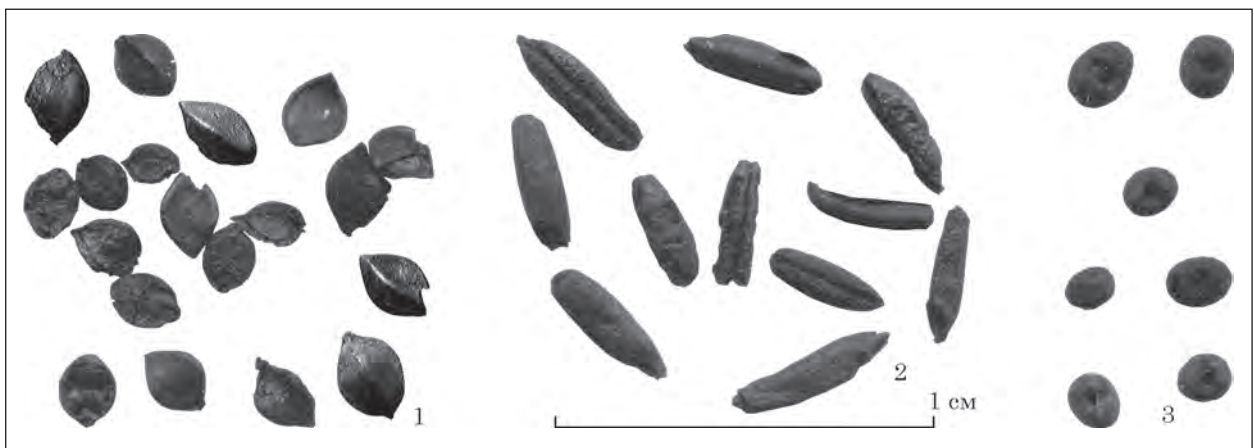

Рис. 4. Зернівки і насіння бур'янів: 1 — в'юнок (*Convolvulus arvensis*); 2 — стоколос (*Bromus secalinus*); 3 — підмаренник чіпкий (*Galium aparine*)

вагу родючим ґрунтам, особливо суглинистим. Крім того, перелічені бур'яни можуть бути корисними й використаними у господарстві, переважно в лікувальних цілях (Вісюліна 1970; Веселовський, Лисенко, Манько 1988).

РЕЗУЛЬТАТИ

Матеріали, надані на аналіз, є випадковими знахідками, отриманими у ході спостережень за археологічними роботами. Тож інформативність таких знахідок доволі незначна: максимальний інтерес вони можуть представляти власне для вивчення морфологічних особливостей зерна, але не для розуміння давнього господарства і побуту. Зважаючи на те, що отримана проба практично повністю складається зі збіжжя жита, встановити зернове господарство (співвідношення між вирощуваними / вживаними у їжу зерновими культурами¹) за цими даними неможливо. Фактично, майже напевно, маємо зразок врожаю одного року, що законсервовувався у ході пожежі найближчими роками після його надходження на зберігання.

Незначні домішки зернівок інших культурних рослин, майже напевно, є випадковими домішками до основного посіву — жита. Виявлені зернівки й насіння бур'янів також цілком можуть бути супровідними бур'янами жита. Знахідки бур'янів з-поміж загальної значної маси жита вказують на те, що навряд чи їх збирали цілеспрямовано в лікарських цілях. Більше того, стоколос нині є засмічувачем переважно озимих посівів, в основному жита; березка й підмаренник мають і ярову, й озиму форми. Отже, найімовірніше, жито було озимим. Загалом цьому не перешкоджають і поодинокі знахідки зернівок культурних рослин, що також мають озимі форми.

Ще кілька слів щодо того, про що можуть свідчити визначені бур'яни. По-перше, вважається, що засміченість полів свідчить про використання староорних ділянок. Такий висновок цілком узгоджується з історичними реаліями: щонайменше на місці Меджибізької фортеці населення безперервно мешкало з XI ст. Отже, потенційна ресурсна зона цього місця заселення до часу археологізації збіжжя активно використовувалася в аграрних цілях приблизно два—три століття. До речі, озимі посіви також опосередковано свідчать про використання староорних полів, оскільки введення посівів різноциклічних культур вказує на впровадження заходів для відновлення родючості ґрунтів, що найбільше актуально саме для давно виснажуваних полів.

По-друге, за сукупністю бур'янів, серед яких відносно перевагу має березка польова, можна стверджувати, що поля, з яких зібрано цей вро-

жай, не знаходилися в низинних місцях і заплавах річок, оскільки в'юнок віддає перевагу посушливим ґрунтам. За аналізом рельєфу (за сучасним станом його, вигляд з космосу, напр.: wikimaria.org; картою генштабу 1989 р., стан місцевості 1986 р.: ССРСР. УССР Хмельницькая обл., М-35-91; картами й карто-схемами XVII—XIX ст., за: Толкачов 2010, с. 25, 38, 45, 59—60), упевнено можна стверджувати, що на території на південь, схід і північ від замку це збіжжя вирощувати не могли, оскільки там знаходяться понижені ділянки заплавлів річок Південний Буг і Бужок. Про те саме свідчить і аналіз карти ґрунтів Хмельницької обл. (Крупский, Полупан 1979; Вернандер 1986; Маринич 1993, карта ґрунтів Хмельницької обл.), за якою помітно, що Меджибізька фортеця знаходиться на межі торфово-болотних ґрунтів і торф'яників низинних (збігаються з заплавами Бугу і Бужка) та чорноземними типовими малогумусними і слабогумусованими, що утворювалися на лесах і лесоподібних суглинках під степовою рослинністю. Тут слід нагадати, що саме до суглинистих ґрунтів тяжіють два визначені бур'яни: березка польова й підмаренник чіпкий. Таким чином, за аналізом бур'янової рослинності, слід припустити походження аналізованого збіжжя з полів потенційної ресурсної зони замку в західному секторі — на підвищеному плато (уроч. Должок і Переїмська Дача?).

Оскільки цілеспрямовані пошуки для цього періоду досі майже не провадилися, питання щодо зернового господарства населення того часу лишається відкритим. Проте знахідка саме жита є доволі симптоматичною. За агробіологічними властивостями, жито — невибаглива рослина, яку можна вирощувати майже на будь-яких ґрунтах, що пояснюється його доброю пристосованістю та відносною невибагливістю до вмісту поживних речовин у ґрунті (Рожевиц, Шишкін 1989, с. 276—277). Агротехнічне значення озимого жита полягає у тому, що завдяки сильному куццю і швидкому росту навесні воно пригнічує навіть багаторічні бур'яни і є добрим попередником для інших культур (Зінченко, Салатенко, Білоножко 2001, п. 2.1.2.2), отже, може використовуватися як природний очисник полів від переважної більшості бур'янів.

Озиме жито є також цінною кормовою культурою. У тваринництві як корм використовують житні висівки та кормове борошно. Озиме жито сіють на зелений корм, яким забезпечують велику рогату худобу в ранньовесняний період. Нерідко озиме жито вирощують і на сіно. Солону жита використовують як грубий корм у вигляді запареної січки, а також для виготовлення саману (Зінченко, Салатенко, Білоножко 2001, п. 2.1.2.2). В українській народній традиції жито як етнокультурний символ посідає важливе місце: «...житом (слово, споріднене з *жити*, *життя*) у народі називали не лише

1. Детальніше про поняття «зернове господарство» див., напр.: Горбаненко 2014а; 2014б.

власне цей знак, але...жито як хліб, основа життя людини...; рослина — символ плодючості і багатства, тому часто є дійовою особою в ритуалі...; сніп **життя** (як одне життя) вноситься в хату й на Різдво...; як символ життя жито клали під хату, коли її будували... перепаленому житю й житньому борошну приписують лікувальні властивості...» (Жайворонок 2006, с. 221).

Знахідка жита також опосередковано вказує на високий рівень розвитку хліборобства, оскільки, за спостереженнями дослідників, для успішного вирощування цього злаку необхідною передумовою є високий рівень агротехніки, глибока оранка (див., напр.: Яжджевский 1988). Це спостереження цілком підтверджується й загальною тенденцією до збільшення долі цього злаку в посівах слов'ян на території півдня Східної Європи, починаючи з останньої чверті I тис. й надалі (Пашкевич 1990; 1991b; 1992; 1993; 2012; Горбаненко, Пашкевич 2010; Горбаненко 2014b; 2014с тощо). І хоча на розкопках в Меджибожі не трапилися деталі знарядь для первинного обробки ґрунту, слід припустити, що його давні мешканці використовували найпрогресивнішу форму, що уможлиблювала якісну глибоку оранку, — плуг. Він, безперечно, був відомий ще наприкінці I тис. (див., напр.: Горбаненко, Пашкевич 2010) і згадується у «Повісті временних літ» під 981 р.: «Того ж літа переміг Володимир і в'ятичів, і наклав на них данину — з кожного плуга, як і батько його брав» (Повість... год 6489).

ВИСНОВКИ

Отже, жито — дуже корисний з агротехнічного погляду знак, що для гарних врожаїв потребував високого рівня розвитку техніки хліборобства і був універсальним продуктом. Його могли використовувати і для харчування людей, і для відгодівлі худоби, а також для інших побутових/виробничих потреб. Цілком вірогідно, що жито вже й у ті часи відігравало важливу етнокультурну роль, водночас виконуючи й роль своєрідного оберегу та ліків. Вочевидь, знахідки саме зерен жита у значній кількості у стінах Меджибізької фортеці не є випадковими, а відбивають загалом тенденцію розвитку сільського господарства.

ЛІТЕРАТУРА

- Вернандер, Н. Б. (ред.). 1986. *Природа Украинской ССР. Почвы*. Київ: Наукова думка.
- Веселовський, І. В., Лисенко, А. К., Манько, Ю. П. 1988. *Атлас-визначник бур'янів*. Київ: Урожай.
- Вісюліна, О. Д. (ред.). 1970. *Бур'яни України: визначник-довідник*. Київ: Наукова думка.
- Горбаненко, С. А. 2014а. Археоботанические исследования материалов из археологического комплекса Горналь. *Краткие сообщения Института археологии*, 234, с. 353-361.
- Горбаненко, С. А. 2014b. Зернове господарство сіверян. *Археологія*, 1, с. 113-123.
- Горбаненко, С. А. 2014с. Палеоеотнотанічні дослідження слов'янських пам'яток Буковини. *Археологічні студії*, 5, с. 200-211.
- Горбаненко, С. А. 2014d. Палеоеотнотанічні матеріали з НФ ІА НАНУ зі слов'янських пам'яток. *Археологія і давня історія України*, 1 (12): Колекції Науківих фондів Інституту археології НАН України. Результати досліджень, с. 180-186.
- Горбаненко, С. А., Пашкевич, Г. О. 2010. *Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)*. Київ: Академперіодика.
- Жайворонок, В. В. 2006. *Знаки української етнокультурної символіки*. Київ: Довіра.
- Зінченко, О. І., Салатенко, В. Н., Білоножко, М. А. 2001. *Рослинництво: підручник*. Київ: Аграрна освіта.
- Крупский, Н. К., Полупан, Н. И. (ред.). 1979. *Атлас почв Украинской ССР*. Київ: Урожай.
- Лебедева, Е. Ю. 2007. Методические аспекты археоботанических исследований. *Матеріали та дослідження з археології Східної Європи, 7: Від неоліту до кімерійців*, с. 289-296.
- Лебедева, Е. Ю. 2008. Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии). *Орис: междисциплинарные исследования в археологии*, 6, с. 86-109.
- Лопушинська, Є. 1966. Меджибізька фортеця. *Пам'ятки України*, 3—4, с. 42-47.
- Маринич, О. М. (ред.). 1993. *Географічна енциклопедія України*. Київ: Українська енциклопедія, 3: П—Я.
- Пашкевич, Г. О. 1990. Локальні палеоеотнотанічні комплекси черняхівської культури. *VIII Подільська історико-краєзнавча конференція. Тези доповідей. Секція Археологія*, с. 36-37.
- Пашкевич, Г. А. 1991а. Заключение о результатах палеоеотнотаніческого исследования материалов из раскопок пгт Меджибож Хмельницької області. В: Толкачов, Ю. И., Склярский, А. Б. *Отчет о археологических исследованиях в пгт Меджибоже Хмельницької обл. в 1991 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1991/222.
- Пашкевич, Г. А. 1991b. *Палеоеотнотаніческие находки на территории Украины: Древняя Русь: Каталог*. Київ: Препринт.
- Пашкевич, Г. А. 1992. *Культурные растения Украины от неолита до средневековья (по палеоеотнотаніческим материалам)*. Диссертация д. биол. н. в форме научного доклада. Інститут ботаники ім. М. Г. Холодного НАНУ.
- Пашкевич, Г. О. 1993. Зміни в системі зернового господарства Давньої Русі (час, причини та наслідки). В: Толочко, П. П. (ред.). *Старожитності Південної Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, с. 87-91.
- Пашкевич, Г. О. 2012. Палеоботанічні дослідження давньоруських матеріалів Чернігівщини. В: Толочко, П. П. (ред.). *Матеріальна та духовна культура Південної Русі: Матеріали Міжнародного польового археологічного семінару, присвяченого 100-літтю від дня народження В. Й. Довженка: Чернігів—Шестовиця, 16—19 липня 2009 р.*, Київ: Чернігів, с. 216-220.
- ПВЛ. 1950. *Повість временных лет по Лаврентьевской летописи 1377 г.* Москва: АН СССР.
- Пуголовок, Ю. О., Володарець-Урбанович, Я. В., Горбаненко, С. А., Сергеева, М. С., Яніш, Є. Ю. 2015. Міждисциплінарні дослідження Глинського археологічного комплексу в 2014 році. *Археологічні дослідження Більського городища — 2014*, с. 107-128.

Рожевиц, Р. Ю., Шишкин, Б. К. (ред.). 1989. *Культурная флора СССР*. Ленинград: Агропромиздат, 2, 1: Рожь.

СССР. Генеральный штаб. 1989. УССР Хмельницька обл., М-35-91.

Толкачов, Ю. І. 2010. *Меджибізький замок*. Київ: О. Філюк.

Толкачов, Ю. І., Склярський, А. Б. 1991. *Отчет о археологических исследованиях в пгт Меджибоже Хмельницкой обл. в 1991 г.* НА ІА НАНУ, ф. 64, 1991/222.

Толкачов, Ю. І., Погорілець, О. Г., Радченко, Р. І. 2013. *Науковий звіт про археологічні дослідження на території Меджибізької фортеці в смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області у 2013 році*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 2013/139.

Ягодзинський, М. Й. 1971. *Звіт про археологічні розвідки в межах Хмельницької області, проведені протягом 1958—1971 років*. НА ІА НАНУ, ф. 64, 1971/52.

Яжджевский, К. 1988. О значении возделываемой ржи в культурах железного века в бассейнах Одры и Вислы. В: Тимошук, Б. А. (ред.). *Древности славян и Руси*. Москва: Наука, с. 98-99.

Янушевич, З. В. 1976. *Культурные растения Юго-Запада СССР по палеоботаническим исследованиям*. Кишинев: Штиинца.

Янушевич, З. В. 1986. *Культурные растения Северного Причерноморья: палеоботанические исследования*. Кишинев: Штиинца.

wikimaria.org (Дата звернення 30 травня 2015).

REFERENCES

Vernander, N. B. (ed.). 1986. *Priroda Ukrainy SSSR. Pochvy*. Kiev: Naukova dumka.

Veselovskiy, I. V., Lysenko, A. K., Manko, Yu. P. 1988. *Atlas-vyznachnyk bur'ianiv*. Kyiv: Urozhai.

Visiulina, O. D. (ed.). 1970. *Bur'iany Ukrainy: vyznachnyk-dovidnyk*. Kyiv: Naukova dumka.

Gorbanenko, S. A. 2014a. Arkheobotanicheskie issledovaniia materialov iz arkheologicheskogo kompleksa Gornal. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 234, s. 353-361.

Horbanenko, S. A. 2014b. Zernove hospodarstvo siverian. *Arkheolohiia*, 1, s. 113-123.

Horbanenko, S. A. 2014c. Paleoetnobotanichni doslidzhennia slov'ianskykh pam'iatok Bukovyny. *Arkheolohichni studii*, 5, s. 200-211.

Horbanenko, S. A. 2014d. Paleoetnobotanichni materialy z NF ІА НАНУ zi slov'ianskykh pam'iatok. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (12): Kolektsii Naukovykh fondiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. Rezultaty doslidzhen, s. 180-186.

Horbanenko, S. A., Pashkevych, H. O. 2010. *Zemlerobstvo davnikh slov'ian (kinets I tys. do n. e. — I tys. n. e.)*. Kyiv: Akadempriodyka.

Zhaivoronok, V. V. 2006. *Znaky ukraïnskoi etnokulturnoi symboliky*. Kyiv: Dovira.

Zinchenko, O. I., Salatenko, V. N., Bilozhko, M. A. 2001. *Roslynnystvo: pidruchnyk*. Kyiv: Ahrarna osvita.

Krupskii, N. K., Polupan, N. I. (ed.). 1979. *Atlas pochv Ukrainy SSR*. Kiev: Urozhai.

Lebedeva, E. Iu. 2007. Metodicheskie aspekty arkheobotanicheskikh issledovani. *Materialy ta doslidzhennia z arkheolohii Skhidnoi Yevropy*, 7: Vid neolitu do kimeriitsiv, s. 289-296.

Lebedeva, E. Iu. 2008. Arkheobotanicheskaia rekonstruktsiia drevnego zemledelia (metodicheskie kriterii). *Opus: mezhdistsyplinarnye issledovaniia v arkheologii*, 6, s. 86-109.

Lopushynska, Ye. 1966. Medzhybizka fortetsia. *Pam'iatky Ukrainy*, 3—4, s. 42-47.

Marynych, O. M. (ed.). 1993. *Heohrafichna entsyklopediia Ukrainy*. Kyiv: Ukrainska entsyklopediia, 3: P—Іа.

Pashkevych, H. O. 1990. Lokalni paleoetnobotanichni kompleksi cherniakhivskoi kultury. *VIII Podilska istoryko-kraieznavcha konferentsiia. Tezy dopovidei. Sektsiia Arkheolohiia*, s. 36-37.

Pashkevich, G. A. 1991a. Zakliuchenie o rezultatakh paleoetnobotanicheskogo issledovaniia materialov iz raskopok pgt Medzhibozh Khmel'nitskoi oblasti. In: Tolkachov, Iu. I., Skliarskii, A. B. *Otchet o arkheologicheskikh issledovaniakh v pgt Medzhibozhe Khmel'nitskoi obl. v 1991 g.* NA ІА НАНУ, f. 64, 1991/222.

Pashkevich, G. A. 1991b. *Paleoetnobotanicheskie nakhodki na territorii Ukrainy: Drevniia Rus: Katalog*. Kiev: Preprint.

Pashkevich, G. A. 1992. *Kulturnye rasteniia Ukrainy ot neolita do srednevekovia (po paleoetnobotanicheskim materialam)*. Dissertatsiia d. biol. n. v forme nauchnogo doklada. Institut botaniki im. M. G. Kholodnogo NANU.

Pashkevych, H. O. 1993. Zminy v systemi zernovoho hospodarstva Davnoi Rusi (chas, prychny ta naslidky). In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti Pivdennoi Rusi*. Chernihiv: Siverianska dumka, s. 87-91.

Pashkevych, H. O. 2012. Paleoetnobotanichni doslidzhennia davnoruskykh materialiv Chernihivshchyny. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Materialna ta dukhovna kultura Pivdennoi Rusi: Materialy Mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru, prysviachenoho 100-littiu vid dnia narodzhennia V. Y. Dovzhenka*. Chernihiv—Shestovytisia, 16—19 lypnia 2009 r., Kyiv; Chernihiv, s. 216-220.

PVL. 1950. *Povest vremennykh let po Laurentievskoi letopisi 1377 g.* Moskva: AN SSSR.

Puholovok, Yu. O., Volodarets-Urbanovych, Ya. V., Horbanenko, S. A., Serhieieva, M. S., Yanish, Ye. Yu. 2015. Mizhdystyplinarni doslidzhennia Hlynskoho arkheolohichnogo kompleksu v 2014 rotsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Bilsskoho horodyshcha — 2014*, s. 107-128.

Rozhevits, R. Iu., Shishkin, B. K. (ed.). 1989. *Kulturnaia flora SSSR*. Leningrad: Agropromizdat, 2, 1: Rozh.

SSSR. Generalnyi shtab. 1989. USSR Khmel'nitskaia obl., M-35-91.

Tolkachov, Yu. I. 2010. *Medzhybizkyi замок*. Kyiv: O. Fil'uk.

Tolkachov, Iu. I., Skliarskii, A. B. 1991. *Otchet o arkheologicheskikh issledovaniakh v pgt Medzhibozhe Khmel'nitskoi obl. v 1991 g.* NA ІА НАНУ, f. 64, 1991/222.

Tolkachov, Yu. I., Pohorilets, O. H., Radchenko, R. I. 2013. *Naukovyi zvit pro arkheolohichni doslidzhennia na terytorii Medzhybizkoi fortetsi v smt Medzhybizh Letchivskoho raionu Khmel'nitskoi oblasti u 2013 rotsi*. NA ІА НАНУ, f. 64, 2013/139.

Yahodzynskiy, M. Y. 1971. *Zvit pro arkheolohichni rozvidky v mezhakh Khmel'nitskoi oblasti, provedeni protiahom 1958—1971 rokiv*. NA ІА НАНУ, f. 64, 1971/52.

Iazhdzhevskii, K. 1988. O znachenii vozdel'yaemoi rzhi v kulturakh zheleznoho veka v basseinakh Odry i Visly. In: Timoshchuk, B. A. (ed.). *Drevnosti slavian i Rusi*. Moskva: Nauka, s. 98-99.

Ianushevich, Z. V. 1976. *Kulturnye rasteniia Iugo-Zapada SSSR po paleobotanicheskim issledovaniiam*. Kishinev: Shtiintsa.

Ianushevich, Z. V. 1986. *Kulturnye rasteniia Severnogo Prichernomoria: paleoetnobotanicheskie issledovaniia*. Kishinev: Shtiintsa.

wikimaria.org (Accessed 30 May 2015).

S. A. Gorbanenko, Yu. I. Tolkachov

GRAIN FROM MEDJYBIZH

During the archaeological research of the Medjybizh fortress (fig. 1), palaeoethnobotanical materials were found three times in its yard: in 1991, 2013 and 2015. The first definition was made by G. O. Pashkevich. Mostly rye was identified as well as bromus, sorrel and an ergot fungus *claviceps purpurea*. From materials in 2015 about 30 ml of grain were provided, mostly

rye, which is approximately 1800—2000 grains. This is a sample of the harvest of one year. Single kernels of hulled barley (5); emmer (2) and soft wheat (1) were identified. Weeds are represented by 3 species, they are convolvulus (19), brome grasses (11) and cleavers (7) (figs. 2—4).

Identified weeds are concomitant for cultivated cereals and real anthropochores; they may be useful for therapeutic purposes. Brome grass is a winter plant that pollutes crops of winter rye and wheat.

Fields pollution indicates a use of old arable fields: the population lived in this place continuously from the eleventh century. Consequently, the fields exploded about 2—3 centuries. Winter crops also show the use of old arable fields. According to the aggregate of weeds, these fields were located on high places with droughty soils. According to the analysis of topography and soil, these fields were in the western sector on the elevated plateau (supposedly the places of Dolzhok and Pereim-ska Dacha).

Find of the rye also indirectly indicates a high level of development of agriculture. While plowing tools from Medzhybizh are unknown, we should assume the use of plow, which is the most progressive form of them.

Keywords: Medjybizh, Ancient Rus period, Lithuanian and Polish period, rye.

Одержано 18.12.2018

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда, 12, Київ, 04210, Україна.

GORBANENKO Serhiy A., Candidate of Historical Sciences, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave., 12, Kyiv, 04210, Ukraine. ORCID: orcid.org/0000-0003-4786-0369, e-mail: gorbanenko@gmail.com.

ТОЛКАЧОВ Юрій Іванович, завідувач відділу, Київський обласний центр охорони і наукових досліджень пам'яток культурної спадщини, вул. Комінтерна, 16, Київ, 01032, Україна.

TOLKACHOV Yurii Ivanovych, Head of Department, Kyiv Regional Center for the Protection and Research of Cultural Heritage, Komintern str., 16, Kyiv, 01032, Ukraine.

E-mail: tolk_yuriy@ukr.net.